

عصمت خاتم پیامبران در نگاه برخی از مفسران،

با توجه به آیه ﴿سُنُقِرُكَ فَلَا تَنْسَى﴾

اصغر غلامی*

چکیده: براساس آیات و روایات، عصمت پیامبران و محبت‌های الهی از ضرورت‌های هدایت است. برخی از مفسران، ذیل آیه ﴿سُنُقِرُكَ فَلَا تَنْسَى﴾ مطالبی را ذکر کرده‌اند که با عصمت پیامبر ﷺ منافات دارد از جمله نگرانی پیامبر از فراموش کردن وحی و نگرانی و اضطراب ایشان در زمان آغاز بعثت.

با توجه به مفهوم و حقیقت وحی براساس آیات قرآن و اعطای معرفت و هدایت به واسطه روح قدسی از طرف خداوند، پیامبران در دریافت و ابلاغ وحی، از هرگونه خطا و لغزش و تردید مصون می‌باشند. برخی از مفسران، پیامبر ﷺ را در دریافت وحی و در ابلاغ وحی از القای شیطان در امان نمی‌دانند و افسانه غرائبق که طبری مطرح کرده است، براساس همین اعتقاد به لغزش در ابلاغ وحی است.

*. محقق و پژوهشگر، حوزه علمیّه قم.

آیت‌الله ملکی میانجی در تفسیر مناہج البیان، پس از نقل و نقد برخی از اقوال مفسران ذیل آیه، تفسیر صحیح آیه را بیان می‌کند.

کلیدواژه‌ها: وحی / حقیقت وحی / عصمت / ابلاغ وحی / دریافت وحی / تفسیر مناہج البیان / مفسران شیعه / مفسران اهل سنت.

درآمد

یکی از مباحث نفیس قرآن کریم در باب نبوت، عصمت پیامبران علیهم‌السلام و تأیید ایشان به روح قدسی است. بر اساس آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام خدای تعالی با اعطای روح قدسی یا همان علم خطاناپذیر به پیامبران و حجتهای خود، ایشان را در تمام شئون و وظایفشان از هرگونه خطا، لغزش، گناه و فراموشی حفظ می‌کند.

اما برخی از مفسران، بدون در نظر گرفتن این حقیقت، در تفسیر آیاتی از قرآن کریم مطالبی را بیان کرده اند که با عصمت پیامبران منافات دارد. از جمله، در ذیل آیه شریفه **﴿سُنُّرْتُكَ فَلَا تَنْسَى﴾** (اعلی (۸۷) / ۶) مباحثی مطرح شده که با شأن انبیاء و رسولان ناسازگار است.

در این مقاله، کوشیده‌ایم با بررسی چند تفسیر، به معنای صحیحی از این آیه دست یابیم. البته بیشترین بهره را از تفسیر گران سنگ مناہج البیان برده‌ایم؛ چراکه مؤلف ارجمند آن، به تفصیل، وارد این بحث شده و ضمن نقد و نفی آراء مفسران اهل سنت مباحث ارزشمندی در این زمینه ارائه کرده است.

۱. آیا پیامبر از فراموش شدن وحی نگران بود؟!

برخی از مفسران، در ذیل آیه شریفه **﴿سُنُّرْتُكَ فَلَا تَنْسَى﴾** تصریح کرده‌اند که هرگاه قرآن بر پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نازل می‌شد، حضرتش از شدت علاقه و شوق به آن و نیز به سبب نگرانی از دست رفتن آن - از سر فراموشی - در دریافت آن از جبرئیل

عجله می‌کردند. (نک: طبرسی، ج ۱۰، ص ۱۹۷؛ فخر رازی، ج ۳۱، ص ۱۴۲)

در تفسیر آیه شریفه ﴿وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَىٰ إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾ (طه ۲۰ / ۱۱۴) و نیز در تفسیر آیه شریفه ﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ * إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ﴾ (قیامة ۷۵ / ۱۶ و ۱۷) سخنان مشابهی وجود دارد. (نک: طبری، ج ۲۹، ص ۲۳۴؛ ابو اللیث سمرقندی، ج ۳، ص ۵۴۹؛ ثعلبی، ج ۱۰، ص ۸۷؛ قرطبی، ج ۱۹، ص ۱۰۶؛ ابن‌کنیر، ج ۴، ص ۴۷۹؛ فیروزآبادی، ص ۴۹۴؛ سیوطی، الدرّ المشثور، ج ۶، ص ۲۸۹) به عنوان نمونه، زمخشری می‌نویسد:

كان رسول الله ﷺ إذا لقن الوحي، نازع جبرئيل القراءة ولم يصبر إلى أن يتمها، مسارعة إلى الحفظ وخوفاً من أن ينفلت منه. فأمر بأن يستنصت له ملقياً إليه بقلبه و سمعه، حتى يقضى إليه وحيه. ثم يقضيه بالدراسة إلى أن يرسخ فيه. (زمخشری، ج ۴، ص ۱۹۱؛ نک: عینی، ج ۱، ص ۷۱؛ ابوحیان غرناطی،

ج ۸، ص ۳۷۹؛ ابوالسعود، ج ۹، ص ۶۶)

هرگاه وحی بر رسول خدا ﷺ تلقین می‌شد، قرائت جبرئیل را قطع می‌کرد و تا پایان آن صبر نمی‌کرد. این به جهت عجله بر حفظ و نگرانی از دست رفتن چیزی از آن بود. پس امر شد که سکوت کند تا قرآن بر قلب و گوش او کاملاً القا گردد و وحی آن بر وی به پایان رسد؛ سپس آن را تکرار کند تا در او رسوخ یابد.

این اقوال به روشنی، از دیدگاه صاحبان آنها درباره عصمت رسول خدا ﷺ در حفظ وحی، حکایت دارد. از نظر آنان پیامبر اکرم ﷺ از فراموش کردن وحی در امان نبوده و از این موضوع هراس داشته است.

این دیدگاه هماهنگ با دیدگاهی است که پیامبر را هنگام بعثت، نگران و بیمناک معرفی می‌کند. بر اساس روایتی که بخاری از عایشه نقل می‌کند، پیامبر اکرم ﷺ در آغاز بعثت، قدرت تشخیص وحی را نداشت و از تسلط شیطان بر خویشتن می‌ترسید. (بخاری، ج ۱، ص ۴، کتاب بدء الوحي، باب ۲؛ نک: ابن‌حنبل، ج ۱، ص ۳۱۲؛ هینمی،



ج ۸، ص ۲۵۵؛ طبرانی، ج ۱۲، ص ۱۴۴؛ مقریزی، ج ۳، ص ۲۳

در کتاب سیرت رسول الله^ص آمده است:

و سیدنا^ص اگرچه واثق بود از قبل حق - جل جلاله - اما چون مبادی وحی بود، او را استیناس هنوز به وحی نیفتاده بود؛ از اندیشه و تفکر خالی نمی بود. (ابن هشام (عبدالملک)، ص ۲۱۰-۲۱۳)

در کتاب الطبقات الکبری آمده است که پیامبر اکرم^ص در قبال تحمّل وحی، به حضرت خدیجه فرمود: «من می ترسم که کاهن شده باشم.» (ابن سعد، ج ۱، ص ۱۹۴ و ۱۹۵)

براساس این قول، کسی که خداوند او را به رسالت برگزیده است، نمی تواند کهانت و رسالت را از هم تشخیص دهد و در مقابل، یک فرد عادی متخصص نبوت و وحی معرفی شده است!

بنابر این دیدگاه، پیامبر^ص نه تنها در دریافت و حفظ وحی، بلکه در ابلاغ آن نیز از القای شیطان در امان نیست. طبق حدیثی که طبری نقل می کند، وقتی پیامبر^ص آیات سوره نجم را تلقی و ابلاغ می کرد، شیطان دو عبارت را به وی القاء کرد و پیامبر نیز آنها را به زبان راند. این دو عبارت، درباره بتهای سه گانه مشرکان بود که پس از آیه ﴿أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ * وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ﴾ (نجم ۵۳ / ۱۹-۲۰)، شیطان به پیامبر القاء کرد:

تلك الغرانة العلی وإن شفاعتهن لترجی. (طبری، ج ۱۷، ص ۲۴۵؛ نک: هیشمی،

ج ۷، ص ۱۱۵؛ ابن حجر عسقلانی، ج ۸، ص ۳۳۳؛ عینی، ج ۷، ص ۹۹؛ ابن قتیبه،

ص ۱۶۹؛ طبرانی، ج ۱۲، ص ۴۲؛ ابن ابی الحدید، ج ۷، ص ۱۹؛ عضدالدین ایجی،

ج ۳، ص ۴۲۲؛ ثعالبی، ج ۵، ص ۹۵)

برخی نیز گفته اند که پیامبر اکرم^ص این دو عبارت را جهت تألیف قلوب مشرکان

۱. این کتاب، ترجمه السیرة النبویة ابن هشام است.

به دنبال آیات قرآن قرائت کرد! (برای نقد این دیدگاه نک: علم الهدی، ص ۱۸۲)
این دسته از مفسران در حالی به پیامبر اکرم ﷺ چنین نسبتی می دهند که آیات
مورد بحث، هیچ دلالتی بر ادعای آنان ندارد.

از نظر این دسته از مفسران، رسول خدا ﷺ از ترس فراموشی، در دریافت وحی
عجله داشت و کلام جبرئیل را قطع می کرد؛ تا اینکه خداوند او را از این کار نهی
فرمود و به رسولش وعده داد که پس از این، او را از فراموشی حفظ خواهد کرد. گویا
از نظر آنها پیامبر اکرم ﷺ پیش از نزول این آیه از خطر فراموشی محفوظ نبود.
در عین حال، این مفسران به حقیقت امری که حفظ و عصمت به واسطه آن
تحقق می یابد و نیز به اینکه خداوند چگونه پیامبرش را حفظ می کند، هیچ اشاره ای
نکرده اند. زمخشری بدون توجه به این امور می گوید:

خداوند به پیامبر دستور داد که آن را تکرار کند، تا در نفس پیامبر ملکه ای

راسخ گردد. (زمخشری، ج ۴، ص ۱۹۱)

اما پیش از بررسی معنا و دلالت آیه، لازم است به منشأ چنین تفسیری اشاره
شود. روشن است که این گونه سخن گفتن درباره رسول خدا ﷺ از عدم شناخت
حقیقت رسالت و نبوت ناشی می شود و در حقیقت، پایین آوردن شأن رسول و نبی
در حد اشخاص عادی است. (نک: ملکی میانجی، جزء سی ام، ص ۳۸۷) بنابراین، برای
دستیابی به تفسیر صحیحی از آیه، داشتن درک درستی از حقیقت وحی و نبوت
ضروری می نماید.

۲. حقیقت وحی و نبوت

روشن است که خدای تعالی با تمام بندگان خویش به صورت مستقیم، ارتباط
برقرار نکرده؛ بلکه برای این کار، تعدادی از بهترین بندگان خویش را برگزیده و آنان
را میان خود و بندگانش واسطه قرار داده است. بر اساس آیات قرآن کریم، ارتباط
خداوند با بندگان برگزیده از طریق وحی صورت می گیرد. وحی یا ارتباط میان خدا

و بندگان برگزیده او، به سه گونه است. خدای تعالی می فرماید:

﴿وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحِيًّا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا

فَيُوحِي بِأَذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾. (شوری (۴۲) / ۵۱)

و هیچ بشری را یارای آن نباشد که خدا با او سخن گوید؛ مگر از طریق وحی، یا پرده، یا به واسطه فرشته‌ای که می فرستد و او به اذن خدا هر چه بخواهد، وحی می کند. و او بلند مرتبه و حکیم است.

بر اساس این آیه، ارتباط خدا با برخی انسانها به سه طریق زیر است:

۱. وحی؛^۱

۲. تکلم بدون حجاب؛^۲

۳. ارسال رسول.^۳

۲-۱. وحی «روحاً من أمرنا» به پیامبران

خدای تعالی از وحی حقیقت دیگری بر پیامبر اکرم ﷺ خبر داده است:

﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ

وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ

مُسْتَقِيمٍ﴾. (شوری (۴۲) / ۵۲)

و همین گونه روحی را به فرمان خویش به تو وحی کردیم و تو پیش از آن نمی دانستی که کتاب و ایمان چیست؛ ولی ما آن روح را نوری قرار دادیم که هر کس از بندگان خود را بخواهیم، به وسیله آن هدایت می کنیم. و به راستی، تو به راه راست هدایت می کنی.

بر اساس ظاهر این آیه شریفه، وحی «روحاً من أمرنا» در عرض سه گونه وحی یاد

۱. البته در اینجا وحی به معنی عام آن، مورد نظر نیست و ظاهراً مراد از آن، لقاء حقایق به قلب نبی است.
 ۲. برخی عبارت «أو من وراء حجاب» را به «پشت پرده» معنا کرده اند و برخی معتقدند «وراء حجاب» در اینجا به معنای نفی حجاب است به نظر می رسد که حق با دسته دوم است.
 ۳. در اینجا نیز مراد، ارسال رسول آسمانی، یعنی فرشته، بر رسول زمینی است.

شده در آیه قبل است. «واو» در «و كذلك» عطف است و بر این حقیقت دلالت دارد که وحی «روحاً من امرنا» از انواع تکلمهای سه گانه پیشین نیست، بلکه گونه دیگری از صنع خداوند متعال است.^۱ «ذلك» نیز به تکلمهای سه گانه اشاره دارد و «کاف» بیانگر تشبیه است.

همچنین با توجه به فقره ﴿مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ﴾ روشن می شود که وحی این روح، در زمانی صورت گرفته که پیامبر اکرم ﷺ از حقیقت کتاب و ایمان آگاهی نداشته است و خدای تعالی روح را روشنایی و نوری برای هدایت آن حضرت قرار داده است.

۲-۲) اعطای معرفت و هدایت به واسطه روح قدسی

روشن است که اعطای این نور و فهم و کتاب و ایمان، از نظر رتبه و زمان باید بر تحقق انواع تکلم خداوند با رسول خود، مقدم یا دست کم با آنها مقارن باشد؛ زیرا ضمیر در «جعلناه» به روح باز می گردد و با توجه به معنای «جعل»، روشن می شود که معرفت کتاب و ایمان به واسطه روح صورت می گیرد؛ افزون بر آنکه در فقره ﴿تَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا﴾ نیز مرجع ضمیر، روح است؛ یعنی خداوند به وسیله آن روح، پیامبران و رسولان و حجتهای خود را هدایت می کند و ایشان نیز سایر بندگان را با داشتن آن روح، به راه راست هدایت می کنند؛ ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾.

بنابراین، با اعطای چنین روحی از سوی خداوند به حجتهای الهی، آنان هرگز در دریافت وحی دچار تردید نمی شوند.

صاحب تفسیر مناهج البیان، پس از تبیین حقیقت روح افاضه شده به پیامبران می فرماید:

۱. بر همین اساس می توان گفت که تفسیر «روح» به قرآن، در «روحاً من امرنا» صحیح نیست؛ زیرا قرآن با ارسال رسول - که یکی از انواع تکلمهای سه گانه است - بر پیامبر نازل شده است.

از آیه کریمه (یعنی آیه ۵۲ سوره شوری) به دست می‌آید که شخص نبی و رسول و وصی، معارف و شرایع و حیانی را بدون هیچ‌گونه شک و تردید، و به روشنی و عیان، می‌شناسد و از حقیقت آن آگاه است؛ و حجتهای خداوند در تمام آنچه مردم را بدان می‌خوانند و نیز در هر فتوایی که در حوادث و وقایع صادر می‌کنند، از سوی خداوند دارای بینه، بصیرت و حجّت‌اند. آن بزرگواران معارف و شرایع و حیانی را به وسیله روح قدسی می‌شناسند؛ و آن علمی است که پیش از نبوت و رسالت، خداوند به انبیاء، رسولان و صدیقین افاضه می‌کند. این علم به ذات خود مصون و معصوم است؛ و برگزیدگان خداوند دارای این روح علمی می‌گردند و به واسطه آن، نبوت و رسالت و شرایع را دریافت می‌کنند و با آن، وحی را دریافت، حفظ و ابلاغ می‌کنند.

از آنجا که این علم (روح قدسی) به ذات خود مصون و معصوم است، رخ دادن سهو، خطا، نسیان، لهو و لغو در آن محال است. پیامبران علیهم‌السلام با این روح، معارف و شرایع و حیانی و حقایق اخروی را به روشنی، می‌بینند؛ و ایشان نسبت به آنچه از عوالم آخرت و برزخ مشاهده می‌کنند، از هر کسی آگاه‌ترند. (ملکی میانجی، جزء سی‌ام، ص ۴۷-۴۸)

جایگاه وحی بسیار خطیر و بلند است و احدی جز برگزیدگان الهی به آن نمی‌رسد. برگزیدگان خدا با دارا بودن روح قدسی - به رغم پنداشت برخی - هرگز به هنگام وحی، نگران و ترسان نمی‌شوند و از ترس جبرئیل به کوه فرار نمی‌کنند و آن را اختلال حواس و مشاعرشان نمی‌شمارند. (همان‌جا)

رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نیز حامل و واجد عرش علم است و به عیان، جبرئیل را می‌بیند و به حقیقت شناخت، او را می‌شناسد و با او انس می‌گیرد و رودررو، به صورت شفاهی، با او سخن می‌گوید. (همان‌جا)

در نتیجه، آنچه درباره نگرانی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از فراموشی وحی می‌گویند، از جهل آنان نسبت به مقام نبوت و رسالت ناشی می‌شود.

۳-۲) تفاوت سنخ علم پیامبران با قطع

فخر رازی با طرح این سؤال که «پیامبر به هنگام دریافت وحی، چگونه کلام فرشته را از القای شیطان تشخیص می دهد؟» حصول قطع در این باره را مشروط به معجزه می داند. وی معتقد است که وحی تا رسیدن به بندگان، سه مرحله را طی می کند: ۱. شنیدن فرشته از خدا؛ ۲. ارتباط فرشته با پیامبر؛ ۳. ابلاغ وحی به مردم از سوی پیامبر. از نظر فخر رازی، حصول قطع در هر یک از این مراحل، به معجزه نیاز دارد و تا سه معجزه در هر وحی واقع نگردد، تکلیفی بر مردم نخواهد بود. (فخر رازی، ج ۲۷، ص ۱۸۹)

اما در مباحث پیشین، روشن شد که امر نبوت از جایگاهی بس بلند برخوردار است و بر اساس سنت پسندیده خداوند، پیامبران و رسولان با روحی قدسی تأیید می شوند و آن روح، علمی است که به صورت خارق العاده و به رسم کرامت، به معصوم افاضه می شود و معصوم به واسطه آن، انواع سه گانه وحی و تکلم خداوند با خویشان را می شناسد و آنچه را دریافت می کند به واسطه روح قدسی دریافت می کند و آخرت و اهلش - از جمله فرشته وحی - را با آن روح قدسی مشاهده می کند. (نک: عیاشی، ج ۲، ص ۲۰۱؛ صفار قمی، ص ۴۶۷؛ کلینی، ج ۱، ص ۲۷۲؛ ابن شعبه، ص ۱۸۹)

این مشاهده و عیان، با قطع - که یک حالت نفسانی است - تفاوت اساسی دارد و برخلاف آن، نور و کشف از واقع است؛ به بیانی دیگر، علوم پیامبران از سنخ قطع نیست تا برای حصول اطمینان از آن به معجزه نیاز باشد؛ بلکه علوم ایشان به سبب تأیید الهی با روح قدسی، بدیهی و عیانی است. (نک: ملکی میانجی، جزء سی ام، ص ۴۹) بر اساس روایات، شخص نبی به واسطه آن روح، نبوت را می شناسد و وحی را حفظ می کند و آن روح همان علم معصوم است؛ بنابراین، اگر روح قدسی به پیامبر و رسول و وصی افاضه نگردد، امر رسالت و نبوت و امامت تمام نمی شود. (برای مشاهده برخی از این روایات نک: ملکی میانجی، جزء سی ام، ص ۵۰-۵۳)



۳) بررسی چند دیدگاه در تفسیر آیه ﴿سُنُقْرُكَ فَلَا تَنْسَى﴾

در تفسیر این آیه شریفه، دو قول عمده وجود دارد:

قول اول: تفسیری است که در مجمع البیان مطرح شده است. مرحوم طبرسی در ذیل این آیه می‌نویسد:

وقیل معناه: سيقراً عليك جبرئيل القرآن بأمرنا فتحفظه ولا تنساه؛ أي:

سنقرأ عليك بواسطة جبرئيل فتحفظه ولا تنساه. فجعل قراءة جبرئيل،

قراءة له تعالى. (طبرسی، ج ۱۰، ص ۳۲۹)

و گفته شده که معنای آیه چنین است: جبرئیل به امر ما قرآن را برای تو خواهد خواند، پس تو آن را حفظ می‌کنی و فراموشش نمی‌کنی؛ یعنی ما به واسطه جبرئیل بر تو قرائت خواهیم کرد، پس تو حفظ می‌کنی و فراموشی نمی‌کنی. پس خداوند قرائت جبرئیل را قرائت خویش قرار داده است.

بر این قول دو اشکال وارد است: اول اینکه «قَرَأَ» خود به یک مفعول متعدی است و چون با همزه افعال نیز متعدی گردد، به دو مفعول نیازمند خواهد بود؛ و قرائت‌کننده، به صریح آیه، خداوند سبحانه است. در نتیجه، تأویل آیه به اینکه جبرئیل بر تو قرائت خواهد کرد، ضرورتاً نادرست است. دوم اینکه بر فرض پذیرش قرائت توسط جبرئیل، باز هم میان قرائت جبرئیل و عدم فراموشی پیامبر، تکویناً ملازمه‌ای وجود ندارد؛ و از همین جا سستی بیان زمخشری در ذیل آیه نیز معلوم می‌شود. وی می‌گوید:

خداوند با آیه روشنی، به پیامبر بشارت می‌دهد به اینکه آنچه از وحی بر

پیامبر خوانده می‌شود، توسط جبرئیل قرائت می‌گردد و او با اینکه امی

است و نمی‌نویسد و نمی‌خواند، قرآن را حفظ می‌کند و فراموش نمی‌کند.

(زمخشری، ج ۴، ص ۲۴۳)

افزون بر این، این کلام دچار اختلاف و تناقض است؛ زیرا زمخشری در ذیل آیه

﴿لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُجْعَلَ بِهِ﴾ گفته بود که پیامبر به دنبال جبرئیل تکرار می‌کرد تا در آن راسخ گردد. (همان، ج ۴، ص ۱۹۱) اما در اینجا می‌گوید که جبرئیل برای او می‌خواند و او قرآن را حفظ می‌کند و فراموش نمی‌کند.

زمخشری به این نکته تفتن ندارد که به صراحت آیه، هرچه بر پیامبر خوانده می‌شود، قرائت خدا بر اوست، نه قرائت وحی از جانب جبرئیل بر او. همچنین توجه ندارد که میان قرائت جبرئیل و فراموش نکردن پیامبر، ملازمه تکوینی وجود ندارد. (نک: ملکی میانجی، جزء سی‌ام، ص ۳۸۷-۳۸۸)

قول دوم: تفسیری است که شیخ طوسی رحمته الله در تبیان بیان کرده است. وی می‌گوید:

معنای آیه آن است که قرائت قرآن را از تو اخذ خواهیم کرد، پس تو آن را فراموش نمی‌کنی. پس إقراء به معنای گرفتن قرائت قاری و ملاحظه در آن باگوش دادن، برای اصلاح خطاهای آن است. (طوسی، ج ۱۰، ص ۳۳۰)

اما باید توجه داشت که میان اخذ قرائت از پیامبر و فراموش نکردن ایشان نیز تکویناً ملازمه‌ای نیست و چنین تفسیری استوار به نظر نمی‌آید.

بنابراین، «إقراء قرآن» توسط خداوند، به معنای آن است که امکان قرائت را برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فراهم سازد و به آن حضرت تعلیم دهد و ایشان را بر قرائت توانا سازد. روشن است که میان اقرء پیامبر توسط خدا به سبب اعطای علم و معرفت حقیقی و فراموش نکردن پیامبر صلی الله علیه و آله ضرورتاً ملازمه تکوینی وجود دارد؛ و در نتیجه، در تمام شئون نبوت و رسالت - اعم از ابلاغ و آموزش - راه یافتن نسیان به رسول خدا صلی الله علیه و آله محال است.

از آیاتی که بیانگر تأیید انبیاء به روح قدسی اند^۱ نیز استفاده می‌شود که خداوند

۱. مثل آیه ﴿وَأَتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ﴾ (بقره (۲) / ۸۷) ﴿إِذْ أَيْدُنَاكَ بِرُوحِ

با روح قدسی، یعنی با افاضه علمی مصون و معصوم، پیامبران و رسولان خود را تأیید می‌کند و این علم حجّت و برهان الهی است برای شناخت حقیقت رسالت و نبوت.

انبیاء و رسولان به واسطه این علم، آنچه را خداوند به ایشان وحی می‌کند، تلقی و دریافت می‌کنند و حامل و حافظ آن می‌شوند و به واسطه آن، رسالت پروردگارشان را اداء و ابلاغ می‌کنند. در نتیجه، راه یافتن فراموشی و خطا در تمام شئون و وظایف مربوط به پیامبران، ممتنع است؛ زیرا علم، عطای پروردگار و ذاتاً از مخالفت با واقع مصون است و برگزیدگان وارسته خدا نیز به علم خود و خطاناپذیری آن آگاه‌اند. (نک: ملکی میانجی، جزء سی‌ام، ص ۳۸۸)

صاحب تفسیر المیزان می‌نویسد:

فَقَوْلُهُ ﴿سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنْسَى﴾ وَعَدَمُهُ لِنَبِيِّهِ ﷺ أَنْ يَكُنَّ مِنَ الْعِلْمِ بِالْقُرْآنِ وَحِفْظِهِ عَلَى مَا أَنْزَلَ بِهِ يَرْتَفِعُ عَنْهُ النَّسِيَانُ؛ فَيَقْرُؤُهُ كَمَا أَنْزَلَ وَهُوَ الْمَلَائِكَةُ فِي تَبْلِيغِ الْوَحْيِ كَمَا أَوْحَى إِلَيْهِ. (طباطبایی، ج ۲۰، ص ۲۶۶)

آیه ﴿سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنْسَى﴾ وعده‌ای از سوی خداوند است به پیامبر خویش که با مرتفع ساختن نسیان از پیامبر، او را بر علم به قرآن و حفظ آن به همان صورتی که نازل شده است، متمکن سازد؛ پس پیامبر قرآن را همان‌گونه که نازل شده، می‌خواند و ملاک در تبلیغ وحی به همان صورت که نازل شده، همین است.

۴. تفسیر صحیح آیه

با توجه به آنچه ذکر شد، می‌توان گفت که معنای صحیح آیه آن است که فراموش شدن وحی از سوی پیامبر محال است و خداوند در این آیه شریفه، از این

← الْقُدُسُ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ ﴿مائده (۵) / (۱۱۰) و ﴿وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا﴾ (شوری (۴۲) / (۵۲)).



حقیقت خبر می دهد. آیت الله ملکی میانجی بعد از نقد برخی تفاسیر مطرح شده در ذیل آیه، معنای آیه را به این صورت تبیین می کند:

از تمام آنچه بیان شد، روشن می گردد که معنای ﴿سَنُقَرِّئُكَ فَلَا تَنسَى﴾ آن است که قرآن را به تعلیم الهی و با افاضه علم، در همه آنچه می خوانی، برای تو قرائت می کنیم؛ یعنی با علمی که ذاتاً معصوم و مصون است و با وجود آن، فراموشی محال است؛ در نتیجه، تو قرائت می کنی آنچه را قرائت می شود. پس وحی و کتاب را به واسطه همین علم دریافت، تحمّل و حفظ می کنی و به واسطه همین آن را اداء و ابلاغ می کنی. به صراحت آیه «إِقْرَأ» فعل خدای تعالی است و او پیامبر خویش را قرائت کننده قرار داده است. همچنین مقتضای اطلاق در آیه شریفه آن است که إقراء رسول و رفع فراموشی از پیامبر توسط خداوند، همه امور را - اعم از قرائت الفاظ، حروف و معانی کلام خدا در حوزه احکام، شرایع معارف، علوم، قصه ها و امور غیبی - دربر می گیرد؛ و افزون بر آن، غیر قرآن را نیز شامل می شود. (ملکی میانجی، جزء سی ام، ص ۳۸۹)

ایشان سپس این اشکال را مطرح می کند که آیه به صیغه مضارع آمده است و برخی معتقدند که بیان «إِقْرَأ» خداوند با صیغه مضارع «سَنُقَرِّئُكَ» از وعده و بشارت خداوند به رسول خود درباره إقراء و رفع فراموشی از او حکایت دارد؛ به خصوص، با توجه به اینکه حرف «سین» بر اختصاص صیغه مضارع به آینده دلالت می کند. پس مقتضای آن، معصوم نبودن پیامبر و رفع نشدن فراموشی از ایشان پیش از نزول آیه است؛ یعنی تا زمان نزول آیه و تا وقتی که خداوند این وعده را در حق پیامبر عملی نکرده بود، حضرتش عصمت نداشته و رخ دادن فراموشی بر ایشان ممکن بوده است.

این قرآن پژوه بزرگ در پاسخ اشکال فوق می فرماید که با توجه به آنچه ابن هشام در مغنی مطرح ساخته است (ابن هشام (عبدالله بن یوسف)، ج ۱، ص ۱۳۸؛ نک: سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۴۷۴) برخی معتقدند که حرف «سین» همیشه بر استقبال دلالت

ندارد بلکه گاهی نیز بر استمرار دلالت می‌کند. البته خود ابن‌هشام منکر این مطلب است؛ اما مرحوم ملکی میانجی معتقد است که با توجه به نمونه‌های قرآنی، در مواردی، از صیغه مضارع اراده استمرار می‌شود و فرقی نمی‌کند که همراه «سین» باشد و یا بدون آن؛ مثلاً آیه شریفه «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ» به روشنی از استمرار صلوات خدا و ملائکه بر پیامبر خبر می‌دهد و از صیغه مضارع در این آیه، اراده استمرار شده است.

در آیه ۱۸۱ سوره آل عمران نیز هرچند صیغه مضارع، همراه با «سین» آمده است، اما باز هم بر استمرار دلالت دارد. خدای تعالی می‌فرماید:

﴿لَقَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾. (آل عمران (۳) / ۱۸۱)

به تحقیق، خداوند شنید سخنان کسانی را که گفتند: خدا فقیر است و ما داراییم. و ما آنچه را گفتند و نیز این را که انبیاء را به ناحق کشتند، ثبت می‌کنیم و می‌گوییم: بچشید عذاب سوزان را.

این آیه درباره قوم یهود نازل شده است که گفتند: خداوند از اموال ما طلب قرض می‌کند، پس خدا فقیر است و ما ثروتمندیم. (طوسی، ج ۲، ص ۲۸۷؛ مجلسی، ج ۹، ص ۷۳؛ قطب راوندی، ج ۱، ص ۲۲۳) و منظور از یهودیانی که پیامبران را به ناحق کشتند، یهودیان عصر رسول خدا ﷺ نیستند؛ بلکه مراد یهودیان پیشین می‌باشند؛ و چون یهودیان عصر رسول خدا ﷺ نیز به اعمال آنها راضی‌اند، آیه در مقام تهدید آنهاست؛ آنجا که می‌فرماید:

﴿سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ﴾.

«سنکتب» صیغه مضارع است که به همراه سین آمده، در حالی که گفتار یهودیان و قتل پیامبران به دست پدرانشان و رضایت آنان از فعل پدران خود، پیش از نزول آیه رخ داده است و خدا نیز به هنگام گفتن این سخن و در زمان وقوع قتلها (یعنی

پیش از نزول آیه) عمل آنان را ثبت کرده است؛ نه اینکه در آینده ثبت کند. پس آیه به روشنی، بیانگر استمرار کتابت اعمال بندگان است. و در حقیقت، از سنت حکیمانه خداوند بر ثبت اعمال بندگان حکایت دارد.

از نظر نویسندۀ دانشمند مناہج البیان، صیغۀ مضارع (چه همراه با «سین» و چه بدون آن) گاهی بر استمرار دلالت می‌کند و بیانگر سنت حکیمانه خداوند است. آیه **﴿سُنُّرْتُكَ فَلَا تَنْسَى﴾** نیز از سنت خداوند بر استمرار اِقرأ علم بر پیامبر اکرم ﷺ و مصون داشتن ایشان از نسیان، خبر می‌دهد. (نک: ملکی میانجی، جزء سی‌ام، ص ۳۸۹-۳۹۰) آیه بعد نیز بیانگر عدم استقلال پیامبر اکرم ﷺ در حفظ و فراموش نکردن وحی است؛ آنجا که خداوند می‌فرماید:

﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾. (اعلی (۸۷) / ۷)

علامه طباطبایی در این باره می‌نویسد:

و قوله **﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾** استثناء مفید لبقاء القدرة الإلهية على إطلاقها.

(طباطبایی، ج ۲۰، ص ۲۶۶)

و فقره **﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾** استثناء است و از آن، بقای قدرت خداوند بر اطلاقش استفاده می‌شود.

آیت الله ملکی میانجی از این آیه استفاده می‌کند که اِقرأ رسول از سوی خداوند و فراموش نکردن ایشان، با افاضۀ علم و انزال سکینه الهی بر قلب ایشان صورت می‌گیرد؛ و آن موهبتی است که پیامبر به تملیک خداوند، مالک آن می‌گردد، و خداوند در همان حال، به آن املک است و هرگز از سلطنت خویش منعزل نمی‌گردد. یعنی پیامبر به صورت مستقل از خداوند یا همراه خداوند، مالک علم نمی‌شود؛ بلکه به تملیک خدا مالک می‌گردد؛ پس چنانچه خداوند اراده کند که همه علم افاضه شده یا قسمتی از آن را بگیرد، بر این کار تواناست.

پس، از نظر ایشان **﴿إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ﴾** استثناء از «لاتنسی» است و جهت آن تحفظ

بر توحید و بیان سلطنت علی الاطلاق خداوند است.

سپس ایشان بلافاصله یادآور می‌شود که روشن است که خداوند هرگز اولیای خود را به خودشان وانمی‌گذارد و آنچه را از باب کرامت به ایشان بخشیده، از آنان سلب نمی‌کند؛ بلکه سنت حکیمانه خداوند بر ازدیاد هدایت و اکرام و اجلال اولیاء، جاری است و احسان و فضل او حدی ندارد. (نک: ملکی میانجی، جزء سی‌ام، ص ۳۹۰ و ۳۹۱)

فهرست منابع

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله. شرح نهج البلاغة. تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۷۸ ق.
۲. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. فتح الباری: شرح صحیح البخاری. بیروت: دار المعرفة، چاپ دوم.
۳. ابن شعبه، حسن بن علی حرانی. تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیهم. تحقیق علی اکبر غفاری. قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.
۴. ابن قتیبة، عبدالله بن مسلم دینوری. تأویل مختلف الحدیث. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۵. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. تفسیر القرآن العظیم. تحقیق و تقدیم یوسف عبدالرحمن مرعشلی. بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۲ ق.
۶. ابن حنبل، احمد بن محمد. مسند الإمام أحمد بن حنبل. بیروت: دار صادر.
۷. ابن سعد، ابو عبدالله محمد بغدادی. الطبقات الكبرى. بیروت: دار صادر.
۸. ابن هشام، عبدالله بن یوسف. مغنی اللیب عن کتب الأعراب. تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ ق.
۹. ابن هشام، عبدالملک. سیرت رسول الله. ترجمه رفیع الدین اسحاق بن محمد همدانی. تهران: نشر مرکز.
۱۰. ابوحنیان غرناطی، محمد بن یوسف اندلسی. تفسیر البحر المحیط. تحقیق عادل احمد

- عبدال موجود. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۲ ق.
۱۱. ابوالسعود حنفی، محمد بن محمد عمادی. *إرشاد العقل السليم إلى مزايا القرآن الكريم* (تفسیر *ابی السعود*). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. ایچی، عضدالدین عبدالرحمن بن احمد. *المواقف في علم الكلام*. تحقیق عبدالرحمن عمیره. بیروت: دارالجليل، ۱۴۱۷ ق.
۱۳. بخاری، محمد بن اسماعیل. *صحیح البخاری*. دار الفکر، ۱۴۱۱ ق.
۱۴. ثعالبی، ابوزید عبدالرحمن بن محمد. *الجواهر الحسان في تفسير القرآن* (تفسیر الثعالبی). تحقیق عبدالفتاح ابو سنه، بیروت: دار احیاء التراث العربی، مؤسسه تاریخ العربی، ۱۴۱۸ ق.
۱۵. ثعلبی، ابواسحاق احمد بن محمد بن ابراهیم. *الكشف و البيان في تفسير القرآن* (تفسیر الثعلبی). تحقیق ابومحمد بن عاشور. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.
۱۶. زمخشری، محمود بن عمر. *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عيون الأفاويل في وجوه التأويل*. مکتبه و مطبعة مصطفى البابي الحلبي و اولاده بمصر، ۱۳۸۵ ق.
۱۷. سمرقندی، ابواللیث نصر بن محمد. *بحر العلوم* (تفسیر السمرقندی). تحقیق محمود مطرجی. بیروت: دار الفکر.
۱۸. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. *الاتقان في علوم القرآن*. تحقیق سعید مندوب. لبنان: دارالفکر، ۱۴۱۶ ق.
۱۹. _____ . *الدرّ المشور في التفسیر بالمأثور*. بیروت: دارالمعرفة.
۲۰. صفار قمی، محمد بن حسن. *بصائر الدرجات الكبرى في فضائل آل محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ*. تحقیق میرزا حسن کوچه باغی. تهران: انتشارات اعلمی، ۱۴۰۴ ق.
۲۱. طباطبایی، سید محمد حسین. *المیزان في تفسير القرآن*. قم: اسماعیلیان، ۱۳۹۴ ق.
۲۲. طبرانی، سلیمان بن احمد. *المعجم الكبير*. تحقیق حمدی عبدالمجید سلفی. دار احیاء التراث العربی.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن. *مجمع البيان في تفسير القرآن*. تحقیق جمعی از متخصصان علما و محققان. بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۴۱۵ ق.

٢٤. طبری، محمد بن جریر. **جامع البیان فی تفسیر القرآن**. تحقیق خلیل میس. بیروت: دار الفکر، ١٤١٥ ق.
٢٥. طوسی، محمد بن حسن. **التبیان فی تفسیر القرآن**. تحقیق احمد حبیب قصیر عاملی. مكتبة الإعلام الإسلامي، ١٤٠٩ ق.
٢٦. علم الهدی، علی بن حسین سید مرتضی. **تنزیه الانبیاء و الأئمة علیهم السلام عن الذنوب و القبائح**. بیروت: دار الأضواء، چاپ دوم، ١٤٠٩ ق.
٢٧. عیاشی، محمد بن مسعود. **کتاب التفسیر (تفسیر العیاشی)**. تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: انتشارات علمیة اسلامیة.
٢٨. عینی، محمود بن احمد. **عمدة القاری شرح صحیح البخاری**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
٢٩. فخر رازی، محمد بن عمر. **مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)**.
٣٠. فیروز آبادی، محمد بن یعقوب. **تنویر المقیاس من تفسیر ابن عباس**. لبنان: دار الکتب العلمیة.
٣١. قرطبی، محمد بن احمد. **الجامع الأحكام القرآن و المبین لما تضمنه من السنّة و آی القرقان (تفسیر القرطبی)**. تحقیق: احمد عبدالعلیم بردونی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
٣٢. قطب راوندی، سعید بن عبدالله بن حسین بن هبة الله. **فقه القرآن**. تحقیق سید احمد حسینی. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، چاپ سوم، ١٤٠٥ ق.
٣٣. کلینی، محمد بن یعقوب. **الکافی**. تحقیق علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامیة، ١٣٦٣ ش.
٣٤. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی. **بحار الانوار: الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام**. بیروت: مؤسسه الوفاء، ١٤٠٣ ق.
٣٥. مقریزی، احمد بن علی. **إمتاع الأسماع بما للرسول و من الأبناء و الأخوال و الحفدة و المتاع**. تحقیق محمد عبدالحمید نمیسی. بیروت: منشورات محمد علی بیضون - دارالکتب العلمیة، ١٤٢٠ ق.
٣٦. ملکی میانجی، محمد باقر. **مناهج البیان فی تفسیر القرآن**. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ١٤١٦ ق.
٣٧. هیثمی، علی بن ابی بکر. **مجمع الزوائد و منبع الفوائد**. بیروت: دار الکتب العلمیة، ١٤٠٨ ق.